

DESCARTES VE HUME'UN AKIL ANLAYIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Taşkıner KETENCİ*

Özet

Bu çalışmada 17. Yüzyıldan Descartes ve 18. Yüzyıldan Hume'un akıl kavramları ele alınmakta, her iki filozofun akıldan ne anladıkları karşılaştırılmaktadır. Felsefe tarihi, neredeyse akıl kavramı hakkındaki bir tartışmanın tarihi olarak da okunabilir. İnsanın ayırıcı özelliği olarak aklın ne olduğu ve değeri hakkında filozoflar arasında tarihsel dönemlere ayrılabilen farklılıklar vardır. Bu çalışmada ele alınan filozoflardan Descartes genellikle “rasyonalist” bir filozof olarak bilinir. Ancak Descartes “pratik felsefe” adını verdiği düşünceleriyle “deneyci” bir çizgiye geçiş yapar. Hume ise, ada deneyciliğinin bir üyesidir. Hume, insan aklını neden-etki bağı kuran bir “içgüdü”ye indirgerken, diğer yandan da “neden-etki” bağlantısı ideasının deneysel kaynakları olmadığını söyler. Açıklamasını yaparken, insan zihninde ideaları birbirine bağlayan ve deneyden gelip gelmediğini muğlak bıraktığı **“Benzerlik, zamanda ya da yerde yakınlık ve neden ya da etki” (resemblance, contiguity in time or place, and cause or effect)** kavramlarına dayanır. Hume etik görüşünde de benzer şekilde deneysel kaynakları olmayan “sempati” kavramına dayanır. Descartes'ın dayandığı akıl anlayışı bir din ve siyaset eleştirisi geliştirmenin temeli olmaktan uzaktır. Buna karşılık, Hume'un akıl kavramı, giderek bir din ve siyaset eleştirisinin de temelini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Descartes, Hume, Akıl, Empirizm, Bilgi, Pratik felsefe

* Prof.Dr. Taşkıner Ketenci, Mersin Üniversitesi Felsefe Bölümü

Abstract

In this study the concept of reason belonging to Descartes, a philosopher from the 17th century and Hume, a philosopher from the 18th century will be discussed and what these philosophers understand from this concept will be contrasted with each other. It can be said that the History of Philosophy can be almost read as a history of the discussion on the concept of reason. There are differences between philosophers' opinion relating to their understanding on what the reason, as the distinguishing feature of humankind, is and its value. Descartes, one of the philosophers who will be talked about in the context of this study, is generally known as a "rationalist" philosopher. However, Descartes changes his route to an empirical way with a part of his thoughts which he named as "practical philosophy". Hume was a member of the British Empiricism. Hume reduces the human reason to an "instinct" which constitutes the "cause-effect" relation but the fact remains that he says this idea of "cause and effect" has no empirical origins. While he was framing this argument he establishes his thought on the concepts of "resemblance, contiguity in time or place and cause or effect". In the range of his ideas on ethics, similarly, Hume's thinking depends on the concept of "sympathy" which has no empirical origins. The concept of reason that we see in Descartes' thinking is far from becoming a fundament for constituting a critical thinking on religious belief and government. In the contrary, Hume's concept of reason can gradually constitute a fundament for the critic of religion and politics.

Key words: Descartes, Hume, Reason, Empiricism, Knowledge, Practical philosophy

Giriş

Felsefe tarihi neredeyse bütünüyle akıl kavramı hakkındaki bir tartışmanın tarihi olarak da okunabilir. Çünkü Herakleitos'tan bu yana insan, eylem ve toplum bağlamlarına yönelen bütün düşünsel çabaların, bir biçimde “akıl doğası”¹ sorununa da yönelmek zorunda kaldığı görülüyor. Aklın ne olduğu ve aklın taşıyıcısı bir varlık olmanın insansal yaşam üzerindeki etkilerinin neler olduğu konusundaki tartışmalar neredeyse başlangıcından günümüze kadar felsefenin bütün disiplinlerinde temel bir yer tutuyor. Diogenes Laertius'un aktardığına bakılacak olursa, Türkçe'de “akıl” dediğimiz şeyi, Yunanca'da “logos” olarak ilk kez tanımlayan Antisthenes imiş. Antisthenes logos'u şöyle tanımlamış: “Söz [logos], olmuş ya da olmakta olanı açıklayan şeydir”².

İnsanın ayırıcı özelliği olarak aklın (veya akla uygun ya da akla aykırı olanın) ne olduğu ve değeri hakkında filozoflar arasında tarihsel dönemlere ayrılacak farklılıklar vardır. Hatta aynı dönemde, aynı akıma yerleştirilen filozoflar arasında bile önemli görüş farkları olduğu kolayca görülebilir. 17. yüzyılda akıl tanrısal yaratımın işaretleri olan doğuştan kavramların taşıyıcısı olarak kabul edilir. Ama 18. yüzyıl bütün kavramlarımızın insan aklının kendisinin ürünü olduğunu savunur. Yine 18. yüzyılın akla bakışı ile 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın akla bakışı arasında da önemli farklılıklar olduğu kolayca söylenebilir. Örneğin Habermas akıl sözcüğünün belki de en önemli anlam boyutlarından birisi olan iletişim ve akıl arasındaki ilişkiyi dile getirir.

16. yüzyılda başlayan bir dönüşümle birlikte düşünmenin gerçekliği bir bütün olarak kavraması ve bu kavrayışla birlikte gerçekliği biçimlendirmesi bir dünya görüşü olarak Batı düşünce tarihinde ortaya çıkar. Bacon ve Harvey'de örneklerini gördüğümüz yeni bilim adamı tipi, geleneksel olandan kopuşu ve deneye açık bir tutumu temsil eder. Descartes'ın felsefesinde de benzeri bir yaklaşım merkezi yer tutar. Yaklaşık 100 yıl sonra bu düşünme biçimine “Aydınlanma” adı verilecektir. Burada, evreni farklı alanlarıyla bir bütün olarak kavrama etkinliğinin gerçekleştircisi akıldır. Akıl, felsefeden doğa bilimlerine

¹ Alfred North Whitehead, **Die Funktion der Vernunft**, Aus dem Englischen Übersetzt und Herausgegeben von Eberhard Bubser, Reclam, Ditzingen: 1995, s.5

² Laertius Diogenes, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, Çev: Candan Şentuna, İstanbul: YKY, 2010, s.257.

varıncaya kadar her türlü kavrayışın ve meşrulaştırmanın ortak ilkesidir. Öyle ki, akıl bütün bu farklılıkları birlikte kavramanın ortak özünün adı haline gelir. 18. yüzyıl için akıl 18. yüzyıl düşünürlerinin amaçlarını ve amaca ulaşma yollarını meşrulaştırmalarının dayanağı haline geldiğinde, artık bu çağ kendisine “akıl çağı” adını da verir.

Ne ki, 18. yüzyılın akıl hakkındaki tasarımları kısmen 17. yüzyıldan gelir. Söz gelişi aklın bütün çağlarda aynı ilkelerle işlediği, bütün insanlarda aynı yapıda olduğu kabulleri 17. yüzyılın da temel kabulleridir. Ama 17. yüzyılın büyük metafizik sistemlerinin kuruluşu akla dayandırılırken 18. yüzyıl metafizik sistemleri yıkma işini akla vermeyi üstlenir. 17. yüzyıl düşüncesi ister Kartezyenlerin isterse de Spinozacıların elinden olsun büyük, her şeyi kuşatan metafizik sistemler kurma savındadır. Burada felsefi bilme en yüksek varlıktan hareketle sezgisel ya da tündengimsel yollarla bilgiler ortaya koyma etkinliğidir. Aklın işlevi 17. yüzyıl için sık sık, böylesi yüksek bir kökenin varlığın olumlamaktan ve buradan hareketle de sezgi ve tümevarım yöntemiyle dünyayı inşa etmekten ibaret olarak ifade edilir. Bir ilk kesinlikten hareketle dünyayı kurmak etkinliği, mevcut her şeyi bu ilk kesinlikle ilgisi içinde düşünmek demektir. Böylesi bir düşünmenin “yöntem”i sık sık Descartes’ı akla getirir.

18. yüzyıl felsefesi aklı bu kez bambaşka bir amaçla, dünyayı parçalardan, teklerden giderek inşa etmek için kullanır. Akıl hiç de Descartes’ın ya da Spinoza’nın düşündüğü gibi büyük metafizik savların temeli ve kaynağı değildir. Hatta aklın asla böyle bir işlevi de olamaz. Akıl, bir yandan böylesi metafiziklerin aslında bir dil yanlışı olduğunu göstermeye girişirken, diğer yandan da, sezgisel bilme ya da tümünden gelimi reddederek, basitçe çözümleme ve tümevarımı kabullenir. Ama tümevarımın bir düşünme yanlışı olduğunu göstermek de yine bir akıl çağı filozofunun, David Hume’un ana sorunlarından birisidir.. 18. yüzyılın amentü kitabı Newton’un kaleminden çıkar. 17. yüzyıl evrendeki düzenliliğin kökenini evrende aramaz. Bu düzen evrene dışarıdan verilmiştir. Ama 18. yüzyılın akla verdiği görev, evrenin dışında bir kökeni kaynağı araştırmak değil, tek tek fenomenlerden yola çıkarak düzenliliği formüle etmektir. Bu düzenlilik fenomenlerin matematiksel ifadeleriyle kendini gösterir. Böylelikle akıl, bir bilme ve meşrulaştırma ilkesi olarak meşruluğunu yine kendisinden alır, ama artık ilke değişmiştir. Aklın meşruluğu hakikati taşımasında değil, hakikati bulup ortaya çıkarabilecek bir yeti olmasından gelir. Akıl ve Tanrı arasında kurulan ilişki artık akıl ve doğa arasında bir ilişki olarak inşa edilmeye başlanır. Bu yüzden 17. Yüzyıl filozofları evrene bakarken

Tanrıyı, tanrısal bir aklın evrene verdiği düzeni görürlerken, 18. Yüzyıl düşünürleri ise Tanrı yerine, yaratan ve amaçlar belirleyen doğayı görürler.

17. yüzyıl felsefesinin dayandığı akıl anlayışı bir din ve siyaset eleştirisi geliştirmenin temeli olmaktan uzaktır. Buna karşılık, 18. Yüzyıl düşünürlerinin akıl dediği şey, giderek bir din ve siyaset eleştirisinin de temelini oluşturmaktadır. Locke'un akıl anlayışı din eleştirisi olarak hoşgörüyü, Hume'un akıl anlayışı mucize eleştirisini ve dini antropolojik bir olgu olarak kabul etmeyi, Kant'ın akıl anlayışı ise, Tanrı ve ruhun ölümsüzlüğü konu edinen metafiziğe son vermeyi sağlar.

Ne ki bu söylenenler 17. ve 18.yüzyıl için doğru olmakla birlikte, bu söylenenlerde eksik bir yan da vardır. Çünkü 17. yüzyılın “rasyonalist” filozofları Descartes ve Spinoza bir yandan evet dünyayı akılda bir bütün olarak kurarlar ama diğer yandan da pratik bilimlere, deneye de önem verirler. Descartes'in ömrünü uzatmak için yaptığı ama İsveç kraliçesinin lüzumsuz kaprisleriyle pek de başarılı olmadığını bildiğimiz denemeleri bunun kanıtı sayılabilir.

Descartes'in Bilinen ve Gözardı Edilen Akıl kavramı

“*Aklını İyi Kullanmak ve Bilimlerde Hakikati Aramak İçin Metot Üzerine Konuşma*” ve “*Aklın Yönetimi İçin Kurallar*” adlı kitaplarıyla akla ne kadar önem verdiğini gösteren Descartes için akıl ne anlama gelir?

Bu soru önemli bir sorunu da beraberinde taşır.³ Bu iki kitabın yazarı olmasına rağmen Descartes aklın neliğini başlı başına bir sorun olarak ele almaz. Descartes akli sanki bazı epistemolojik sorunları ele alırken uğramak zorunda kaldığı yan bir öge, anlamı kendiliğinden açık seçik bir kavram gibi ele alır. Hatta 18. yüzyılda ele alınış tarzlarıyla karşılaştırıldığında “akıl” kavramının Descartes için ikincil planda bir sorun olduğu bile söylenebilir. Örneğin Descartes hem *Meditasyonlar*'da hem de *Aklın Yönetimi için Kurallar*'da akıl kavramının kendisini ele almaktan kaçınır. Gereğesi de oldukça ilginçtir. *Meditasyonlar*'da ‘bu sorun şimdi başka ve güç sorunlar doğurur, bu nedenle bu konuyu incelemiyorum’ derken, **Kurallar**'da “... insan zekasının ne olduğunu, bedeninin ne olduğunu, zekanın bedeni nasıl etkilediğini, insan bileşiğinde

³ Descartes'in *Metot Üzerine Konuşma*'sının ilk cümleleri bir yandan anlam muğlaklığı taşırken diğer yandan da çeviri sorunların ayol açar: “le bon sens” İngilizce'ye “god sens” olarak çevrilirken Almanca'ya ise “der gesunde Verstand” olarak çevrilir. Türkçe'si ise “sağduyu”dur. Le bons iki cümle sonra “raison” ile eş anlamlı hale gelir ve şöyle tanımlanır: iyi hüküm vermek ve doğruyu yanlıştan ayırmak gücü”.

bilgi edinmeye yarayan bütün yetileri ve bunlardan her birinin ne yaptığını açıklamak isterdim, eğer yerim bu şeylerin doğrusunu herkes için anlaşılır hale gelmeden önce, bütün zorunlu başlangıç noktalarını kapsayabilmek için bana eni konu dar görünmeseydi.” (XII. Önerme) gerekçesine sığınır.

Çağının geleneksel olana bakışını Descartes, kendi felsefesinin merkezine yerleştirir ve kendisine eğitim yoluyla verilen her şeye kuşku ile bakar. Descartes için bu kuşkulu olma durumu ile birlikte tüm dünya geçerliliğini yitirir. Bu noktada bu kuşkulu durumdan çıkış yolu dört kurala indirgenen yöntemdir. Descartes “aklın yavaşlığını düzelten” ve “kapsamını” genişleten⁴ yöntemiyle⁵ “doğruyu yanlıştan ayırdetme yetisi” olarak akli, eğitim yoluyla bozulmamış haliyle çalıştırmayı amaçlar⁶. Metot, Descartes’a “her konuda.. gücü yettiğince, “aklını kullandığından emin olma”sını sağlar⁷.

“Düşünüyorum öyleyse varım”⁸ önermesi, Descartes’ın yöntemiyle ulaştığı ilk doğru bilgidir. Descartes bu kesin, “sarsılmaz” *hakikate* ulaştığında, önce bu soruşturmayı yapanın “ne” olduğu, böyle bir soruşturmayı yapan bir varlığın nasıl bir yapıya dayanarak bunu yapabildiği sorusuyla hesaplaşır. Descartes “insan nedir?” sorusuna yanıt ararken, kendisi hakkında şu belirlemeyi yapar: “öyleyse ben tam olarak yalnızca düşünen bir varlığım, yani bir tin, ruh, anlama yetisi, aklım”⁹ ... Ama bu söylenenlere göre ben neyim? Düşünen bir varlık! Düşünen bir şey ne anlama gelir? Kuşku duyan, kavrayan, onaylayan, reddeden, isteyen, istemeyen ve ayrıca bir şeyi imgesel olarak tasarlayan ve duyumsayan bir varlık”¹⁰. Düşünmenin ve genel olarak aklın taşıyıcısı da ruhtur. Yöntemli düşünme aklın doğru çalışmasını sağlar. Artık “bizi ikna edecek olan şey, yalnızca aklımızın apaçıklığı olmalıdır”¹¹. Böyle

⁴ Descartes, **Aklın Yönetimi İçin Kurallar**, Çev Müntekim Ökmen, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1999, s.54.

⁵ Yöntem “konunun zaten kendisinde bulunan ...düzenin gözetilmesinden ayrılmaz” (A.g.e. s.49).

⁶ Descartes, **Metot Üzerine Konuşma**, Çev:K. Sahir Sel, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1984, s17,21.

⁷ Tanrı’nın yaratıp bir bedenle birleştirdiği akıllı ruh (A.g.e. s.45).

⁸ A.g.e. s.33

⁹ Descartes, **Meditationen über die Grundlagen der Philosophie**, Hamburg: Felix Meiner Verlag,1959, s.47.

¹⁰ Descartes, **Meditationen über die Grundlagen der Philosophie**, Hamburg:Felix Meiner Verlag, 1959 s.51

¹¹ (Descartes, **Metot Üzerine Konuşma**, Çev: K. Sahir Sel, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1984, s.39) For after all, whether we are awake or asleep, we ought never to let

çalışan akıl bize “bütün fikir ya da kavramlarımızın bir hakikat temelinde dayanması gerektiğini buyurmaktadır”¹². Hakikate ulaşmanın, “şeyleri bilmenin”¹³ iki temel yolu vardır: tümdengelimi ve deney. Bilgisel yanırlar tümdengelimin (sezginin) ürünü olamaz: “bütün yanırlar... yalnızca iyi kavranılmamış deneylerden yola çıkıldığında ya da bu deneylere iyice düşünülüp taşınmadan bağlanan temelsiz yargılarda ortaya çıkar”¹⁴.

Eksiksiz bir varlık olarak yaratıcı, insana ruh vermesinin damgası olarak kendi idesini başka idelerle birlikte bir marka gibi zihnimize yerleştirmiştir. Descartes, bu türden, bizimle “doğmuş” idelere “doğuştan ideler” adını verir. Böyle doğuştan idelerin taşıyıcısı olan akıl “kesinliğin biricik kaynağıdır”¹⁵. Descartes bu anlamdaki kesin bilgilerin kaynağı olarak akli “doğal ışık” (lumiere natürelle) eğretilmesiyle de dile getirmeye çalışır. Akıl duyuların gösterdiklerinden öteye gitme, şeylerin “özünü” görme yetisidir. Ama duyuların ötesine gitmek ne demektir, insan şeylerin özünü görünken hangi akıl yürütme süreçlerini kullanır soruları Descartes tarafından yanıtlanmaz. Bu bir olgudur, o vakit sorun haline getirmeye de gerek yoktur düşüncesindedir Descartes. Descartes aklın ne olduğunu belirlemeden, aklın nasıl doğru işletilebileceğinin peşindedir. Damasio *Descartes’in Yanılgısı* adlı kitabında Descartes’in düşüncelerini şöyle değerlendirmektedir. “Descartes’in düşünmeyi vücuttan ayrı bir etkinlik olarak tasavvur ettiği bildiğimie göre, bu ifade de zihin ya da “düşünen şey”in (res cogitans); düşünmeyen vücut, ya da uzatılan mekanik parçaları olan şey’den (res

ourselves be convinced except by the evidence of our reason. It will be observed that I say 'our reason', not 'our imagination' or 'our senses'. (Descartes Rene, **The Philosophical Writings of Descartes**, Translated by John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch, Cambridge London: Cambridge University Pres, 1985, s. 140).

¹² (Descartes, **Metot Üzerine Konuşma** Çev: K. Sahir Sel, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1984, s.39) “For reason does not insist that what we thus see or imagine is true. But it does insist that all our ideas or notions must have some foundation of truth” (Descartes Rene, **The Philosophical Writings of Descartes**, Translated by John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch, Cambridge London: Cambridge University Pres, 1985, s.142).

¹³ Descartes, **Aklın Yönetimi İçin Kurallar**, Çev Muntekim Ökmen, İstanbul: Sosyal Yayınlar, s.12.

¹⁴ A.g.e. s.12-birinci kural

¹⁵ Descartes, **Metot Üzerine Konuşma**, Çev: K. Sahir Sel, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1984, s.38.

extensa) ayrılığını yüceltmektir... Descartes'in yanılıgısı işte budur: Vücut ile zihnin bir uçurumla birbirinden ayrılması.”¹⁶

On yedinci yüzyılda felsefenin önde gelen isimlerinden Descartes ile onun izinden giden “Kartezyenler” için akıl, bu anlamda “ebedi doğruluk” alanıdır. Bu doğrular hem Tanrının tını hem de insan tını için ortak doğrulardır. Akıl gücüyle tanıyıp bildiğimiz her şeyde, doğrudan doğruya “Tanrının izi”ni tanıyıp bilmiş oluruz; aklın her edimi, bize Tanrısal özden pay almış olduğumuzu garanti eder, bize düşünülür dünyayı (mundus intelligibilis), duyular üstü alanı açar¹⁷. Akıl böylece duyulardan gelen fikirleri alan “ortak duyu”dan, bu fikirleri saklayan “bellek”ten ve bu fikirleri değiştiren, onlara yenilerini ekleyen hayal gücünden ayrılır¹⁸.

Descartes'in kitaplarına baktığımızda, onun akıl kavramını yalnızca yukarıda açıklanan kavramsal içerikle kullanmadığı görülebiliyor. Descartes “**akıl**” sözcüğünü sık sık bir **imge** olarak da kullanılır. Descartes bir imge olarak kullandığı “akıl” sözcüğüyle “bizi üstün kılan ve hayvandan ayıran biricik şey”i anlatmak ister¹⁹. Akıl, insanı belirli işlevleri yerine getirebilecek (sözgelimi uçmak için kanatlar gibi) belirli organlara bağımlı olmaktan kurtaran, “**her durumda işe yarayabilen evrensel bir alettir**”²⁰. Descartes'in kitaplarında karşımıza çıkan akıl imgesi, akılı amaçlar ve araçlar arasındaki bağlantıları doğru kurma yetisi olarak yansıtır. Akıl hakkındaki bu imgede, aklın kavramsal içeriklendirilmesinde önemli öğelerden olan “doğuştan idelerin” hiç sözü bile edilmez. Descartes'in bir imge olarak kullandığı akıl sözcüğü yine Descartes'in eserlerinde içeriklendirilen akıl kavramından o kadar uzak betimlenir ki, sanki “evrensel bir alet” olarak aklın Tanrının varlığına işaret eden ideye hiç gereksinimi yokmuş gibi görünür. Descartes'a göre hayvanların akıl sahibi olduğundan söz edilemez. Çünkü hayvanlar öncelikle “söz ve işretleri bir araya getirerek” dilsel iletişim kuramazlar. Ayrıca hayvanlar “bilinçli” şekilde hareket de etmediklerinden, yalnızca organlarına verilen belirli bir düzen çerçevesinde hareket ettiklerinden “hareketli bir makine”dan

¹⁶ Damasio, **Antonio R. Descartes'in Yanılıgısı (duygu, akıl ve insan beyni)** (Çev: Bahar Atlamaz), Varlık/Bilim 1994 s.247-248.

¹⁷ Cassirer, *Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi*, **Toplum Bilim Dergisi** – Aydınlanma Özel Sayısı-, 2000.

¹⁸ Descartes, **Metot Üzerine Konuşma**, Çev: K. Sahir Sel, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1984s.52.

¹⁹ A.g.e. s.53

²⁰ A.g.e. s.53

ibarettirler²¹. Hayvanlar insan gibi “hayatın bütün durumlarında hareket etmelerini sağlayacak” akıldan yoksundurlar. Böylece hayvanlarda hiçbir şekilde aklın varlığından söz edilemez.

“Bir alet” olarak akıl, eğer geleneğin temsil ettiği bilgilerden arındırılmış olarak işleyebilirse, “spekülatif felsefe yerine pratik felsefeye” ulaştırır. Pratik felsefe ise, “ateş, hava, su, yıldızlar, gökler ve bizi çevreleyen diğer bütün cisimlerin kuvvet ya da etkilerini, zanaatkarlarımızın çeşitli zanaatlarını bildiğimiz kadar seçikçe bilerek, onları elverişli oldukları bütün işlerde aynı tarzda kullanabileceğimizi, böylece doğanın efendisi ve sahibi olabileceğimizi göster[rir]”²². Pratik felsefe yalnızca yeryüzünün nimetlerinden zahmetsizce yararlanmayı sağlamakla kalmaz, aynı zamanda sağlığımızın korunmasını da sağlar. Kuşkusuz Descartes’ın eserlerinde karşımıza çıkan akıl imgesi, çağının bakış açısının da etkisiyle, faydacı bir bakış açısını temsil eder. Bu imgede akıl, doğa karşısında zafer kazanarak insanlığın refah düzeyini – söz gelişi yaşam süresini ve kalitesini– yükseltmeyi sağlama yetisi olarak görülür. Doğa bu amaca ulaşmada yalnızca bir araçtır. Bu anlamda doğanın ilkelerini yine doğaya sorarak ele etme ve bu ilkelere dayanarak doğayı insanlığın hizmetine koşma anlayışı, Descartes’ın çağdaşı Bacon’un da hem “Yeni Atlantis”te hem de “Novum Organum”da savunduğu temel savlarından biridir.

Hume

İnsanın “akıl sahibi varlık”²³ “akıllı yapıp eden varlık”²⁴ olduğunu söyleyen Hume, aklın ne olduğunu, kendi başına bir sorun olarak değil, bilgi sorunu bağlamında ele alır ve genellikle bu bağlamla sınırlı kalır. Hume insanın anlama yetisinin doğal yapısının incelenerek, “gücünün ve yeteneklerinin kesin bir analizi ile” batıl inançlara duyulan eğilimin ortadan kaldırılabilmesine, akla dayanarak, “düşman” olarak adlandırdığı “batıl inançlar”a karşı verilen “savaş”ın hiç bıkmadan sürdürülebileceğine inanır²⁵. Hume Aydınlanma Felsefesi’nin önemli iki kavramını böylece bir araya getirir. Akıl, Bacon’dan beri Avrupa entelektüellerinin en önemli amacının, akli önyargılardan arındırma amacının mihenk noktası haline gelir. Ne ki bu amaç aynı zamanda

²¹ A.g.e. s. 53-54

²² A.g.e. s.58

²³ David Hume, **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma**, Çev:Oruç Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976. s.6.

²⁴ A.g.e. s.7.

²⁵ A.g.e. s.9.

Descartes'in de amacıdır. Ama Descartes bu amaca aklın kendi yapısından hareketle, akılda içkin ideleri merkeze alarak ulaşmaya çalışırken, Hume aklın önyargılardan arınması için deneyle doğrulanmış ilkelere başvurmaktadır.

Aklı insan için bir yapı özelliği olarak kabul eden Hume, “**zihin yetilerinin her bireyde doğal olarak aynı olduğu**”nu²⁶ bu nedenle de insan zihninin yapısını oluşturan **imgelem, bellek, akıl** gibi öğelerin yanı sıra düşüncelerin işletilmesi sırasında başvurulan ilkelerin de her bir insan tekinde aynılığını savunur. **İmgelemin** düşünceleri birbirine bağlarken başvurduğu “evrensel” ilkeler üç tanedir: **Benzerlik, zamanda ya da yerde yakınlık ve neden ya da etki**. Düşünme etkinliği ideaları birbirine bağlama etkinliğidir ve bu etkinliğin gerçekleştirilebilmesi de idealar arasındaki bu “bağlantı ilkeleri” ile olanaklıdır²⁷. Böylece insan zihni soruşturma konusu edildiğinde iki nesne karşımıza çıkar: **İdea ilişkileri ve olgu sorunları**. İdea ilişkileri “tanıtılma yoluyla kesin olan ifadeler”den oluşur, “evrende varolan herhangi bir şeye dayanmadan” a priori ortaya çıkarılabilirler. Olgular ise tümüyle deneysel kaynaklara dayanır²⁸.

Olguların söz konusu olduğunda insan aklının yapabileceği “doğal fenomenleri meydana getiren ilkeleri daha yalın bir hale getirmek ve analogi, tecrübe, gözlem yoluyla akıl yürüterek, belirli bir çok etkiyi birkaç genel nedene indirmektir”²⁹. **Böylece ‘akıl, deneyimin yardımı olmadan gerçek varoluş ve olgu sorunları hakkında çıkarım yapamaz’**. Olguların hakkındaki bütün bilgimiz **neden etki ilişkisi ve zorunlu bağlantı** düşüncelerine bağlıdır. Fakat zihnimizde *doğrudan* bu düşüncelerin kaynağı olabilecek bir izlenim bulamayız. Ancak doğadaki bir örneğe ve alışkanlığa dayalı olarak hayalgücünün bir nesneden öbürüne geçişi yoluyla bu izlenime sahip olduğumuzu sanırız³⁰. Olup bitenler arasında bağlar kurmamızı sağlayan neden sonuç ilişkisi ve zorunlu bağlantı idealarının biricik dayanağı alışkınlıktır. Belirli bir etkiden nedene gidişimiz alışkanlığa bağlıdır. Burada Hume ve Descartes arasında bir ortak nokta daha ortaya çıkıyor. Hume zihnin Tanrı düşüncesine nasıl vardığını anlatırken tam da Descartes'in

²⁶ A.g.e. s.69.

²⁷ A.g.e. s.18 ve David Hume, **İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme**, Çev: Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 1997 s.52.

²⁸ David Hume, **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma**, Çev: Oruç Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976, s.23.

²⁹ A.g.e. s.27.

³⁰ A.g.e. s.63

yöntemine uygun bir akıl yürütme dizisini anlatır: “Zihin aşağı olandan üstün olana yavaş yavaş yükselir: yetkin olmayandan soyutlamayla bir yetkinlik ideası oluşturur: kendi yapısının soylu yanlarını kaba yanlarından yavaş yavaş ayırmlayarak, kendi tanrısal varlık tasarımına yalnızca bu soylu yanları –çok daha yücelterek ve saflaştırarak- aktarmayı öğrenir”. Buradaki benzerlik, düşüncenin basit-somut olandan karmaşığa doğru yükselmesi anlamında biçimsel bir benzerliktir. Bu biçimsel benzerlik aynı zamanda iki filozof arasındaki farkı da ele verir: Descartes için Tanrı, kendi varlığının kanıtı olarak, kavramını insan zihnine nakşeder. Oysa Hume için Tanrı kavramı bile, insan zihninin bir tasarımıdır. Bu tasarımın kaynağında da çeşitli deneysel tasarımlar bulunur.

Böylece Hume’a göre aklın anlamı da ortaya çıkıyor: Akıl “doğal etkisi doğruluk olan bir tür neden”³¹ olarak “ruhlarımızdaki harika ve anlaşılmaz (unintelligible) bir “*instinct*”ten başka bir şey değildir”³². Bu içgüdünün yapabilecekleri ise alışkanlığa bağlı bir düşünce zinciri oluşturarak düşünceleri tikel durum ve ilişkilerine göre tikel niteliklerle donatmaktadır³³. Hume’a göre akıl “geçmiş gözlem ve deneylere” dayanır. İnsan varoluşu yalnızca kendi başına işlediğinde “hata ve yanlışla yatkın akla” emanet edilemez, neden ve etkilere ilişkin olarak edinilen alışkanlığa da gerek vardır³⁴.

Hume’a göre akıl insanda olduğu kadar hayvanda da vardır. Üstelik hem insan akli hem de hayvan akli aynı ilkeye, “alışkanlığa” dayanarak işlevini yerine getirebilir³⁵. Hayvanlar da insan olmadıkları halde, neden ve etkiler arasındaki bağları gözettiklerine göre, aralarında “benzer bir neden” bulunmalıdır. Hume’a göre bu benzer neden “akıl ve tasarım”dır³⁶ (reason and design). Ona göre akıl, bir yarar zarar ilişkisinde, amaçlar ve araçlar arasındaki *bağlantıları* bulabilme yetisi olarak, salt insana özgü bir yeti değildir. İnsanın varlıksal ayırıcı özelliği ahlaksallığından kaynaklanır.

³¹ David Hume, **İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme**, Çev: Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 1997, s. 182.

³² A.g.e. s.181.

³³ A.g.e. s.181.

³⁴ David Hume, **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma**, Çev: Oruç Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976, s.87.

³⁵ David Hume, **İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme**, Çev: Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 1997, s.178.

³⁶ A.g.e. s.179.

Hume'a göre "batıl" inançlara daha çok "cahil ve barbar uluslarda" rastlanılır. Fakat "aydınlanmış çağlara yaklaştıkça"³⁷ bu tür inançların azaldığı görülür. Çünkü bir çağı "aydınlanmış" kılan şey, o çağda "doğru akıl yürütme"³⁸ ile esrareniz ya da doğaüstü hiçbir şey olamayacağına bilincine varılmış olmasıdır.

Böylece Hume'a göre, deneyime ve (deneyime bağlı olarak edinilen) alışkanlığa dayanan akılla bakıldığında, dinin temellerini insan aklının ilkeleri ile savunmaya olanak yoktur. Hume dinlerin dayanağı olarak akli değil de imanı bulur: "Bizim kutsalın kutsalı dinimiz iman üzerine kuruludur, akıl üzerine değil"³⁹. Din olgusuna akılla, yani yalnızca neden-sonuç bağı çerçevesinden bakıldığında Hume için tek Tanrıcılığın temellerinde "yaşamın olaylarıyla ilgili bir kaygı ve insan zihnini işleten bitmek bilmez umut ve korkular" yatar⁴⁰. Dolayısıyla insanları, ister putperestliğe ister tek Tanrı fikrine varsınlar, dinsel inanca "akıl" değil, insanın ruhsal yapısından kaynaklanan "yaltaklanma ve en bayağı boş inançlı korkular" götürür. Hume'a göre, psikolojik etkenlere dayansa da insanın dünyanın yaratıcısı olarak yetkin bir varlık kavramına ulaşması aklın ve doğru felsefenin ilkelerine denk düşer⁴¹.

Gaskin Hume'un "mucizeler" üzerine yazdığı parça hakkında şöyle demektedir: "onun aklın sınırları içinde dine yaptığı eleştirilerin bütünü içindeki yeri düşünülürse önemi kendiliğinden artar. Bu metin vahyedilmiş bir dine inanmanın akliliğine sistematik olarak karşı koyduğu tek parçadır"⁴². Hume için mucize "doğa kanunlarının çığnemesidir"⁴³. Örneğin ölü bir adamın hayata dönmesi bir mucizedir. "çünkü hiçbir çağ veya ülkede gözlenmemiştir"⁴⁴, mucizeler, "saçma hikayelerdir"⁴⁵. O halde mucize bir din sisteminin temeli haline

³⁷ David Hume, **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma**, Çev: Oruç Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976, s.97.

³⁸ A.g.e. s.101.

³⁹ David Hume, **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma**, Çev: Oruç Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976, s.107.

⁴⁰ David Hume, **Din Üstüne**, Çev: Mete Tuncay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, s.39,41,57.

⁴¹ A.g.e. s.58-63.

⁴² J.C.A Gaskin, **Hume's Philosophy of Religion**, London: 1988, s.165, (Aktaran Çevik 2003)

⁴³ David Hume, **Untersuchung über die Prinzipien der Moral**, (Überstzt Carl Winckler), Hamburg: Verlag Von Felix Meiner, s.93.

⁴⁴ A.g.e. s.93.

⁴⁵ A.g.e. s.106.

getirilemez⁴⁶. O halde mucizelere dayanarak insanları yönetmek, mucizelere dayalı bir dindarlık kabul edilemez.

İnsanı diğer benzerlerinden ayıran özelliği akli değil, “duygudaşlığa” (sympathy) dayalı ahlaksallığıdır. Hume aklın ahlaksal alanda yeri olmadığını savunur. Hume “İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma”da şöyle der:

“Doğru (Truth) ve yanlış (Falshood) ayırt etmemizi sağlayan yeti ile erdem (Virtue) ve kötülüğü (Vice) ayırdetmemizi sağlayan yeti uzun zaman birbirine karıştırılmıştır ve tüm ahlâkın, düşünme gücü olan her zihne nicelik ve sayı hakkındaki önermeler gibi değişmez gelen, ebedi ve bozulmaz ilişkiler üzerine kurulduğu sanılmıştır. ... Ahlâk, her belirli varlığın duygusuna ya da zihin beğenisine bağlıdır tamamiyle... Öyleyse ahlâk algılarının (moral Perceptions) anlama yetisinin işlemleri arasında değil, beğeniler ve duyular arasında sınıflandırılmaları gerekir.”⁴⁷

Hume’a göre, akıl, duyuların verdiği malzemeyle sınırlı bir yeti olarak “doğruluğun ve yanlışlığın ortaya çıkarılması” işlevini yerine getirebilir. Anlama yetisinin yürüttüğü soruşturmalarda bilinen durumlar ve bağlantılardan yeni ve bilinmeyen bir durum hakkında sonuçlar çıkartırız⁴⁸. Belirli bir eylem yapıldığı anda eylemde karşımıza çıkan tutkular, istemeler doğrulukları ya da yanlışlıkları (true or false) da söz konusu olmayan, aklın haklarında söz söyleyemeyeceği —aklın nesnesi olmayan— şeylerdirler⁴⁹.

Hume’a göre, aklın davranışlarımız üzerinde iki etkisi olabilir: a)Tutkuya uygun bir nesnenin varoluşu hakkında bilgi vererek tutkuyu uyarmak ve b)Tutkuya ulaşma çabasında nedenler ve etkiler arasındaki bağlantıyı göstermek. Hume’a göre aklın bu işlevlerinin ahlaksallıkla bir ilgisi yoktur. Bunlarda yanlış düşen kişi bağlantıları doğru kavrayabilecek bir akıl düzeyine sahip olmadığı için kınanabilir. Ama bu, kınanan kişinin “ahlaksal karakterinde bir boşluk olduğu” anlamına

⁴⁶ A.g.e. s.105.

⁴⁷ David Hume, **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma**, Çev: Oruç Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976, s.10.

⁴⁸ Hume 1962:135-136.

⁴⁹ David Hume, **İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme**, Çev: Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 1997, s.399.

gelmez⁵⁰. Çünkü bu iki etkinlik de bilgisel etkinliklerdir. Bilgisel etkinlikler kendi başlarına ahlaksal bir değer taşımazlar. Ancak bu etkinliklerin duyguları uyarmasıyla yapılanların ahlaksal bir anlamı vardır. Burada yapmanın ilkesi bilmeyi sağlayan ilkedен farklı olarak duygusal bir ilke olan duygudaşıktır.

Sonuç:

Descartes'ın onu bir rasyonalist yapan akıl anlayışı Hume'un akıldan anladığı şeyden ne kadar uzaksa, Descartes'ın "pratik felsefe" hakkında konuşurken dayandığı akıl anlayışı da Hume'a o kadar yakındır. Ne var ki Descartes büyük keşfi olan "özne"yi öne çıkartarak asıl büyük keşfi olan pratik felsefeyi meydana getiren aklın neliğini sorgulamayı gözden kaçırmıştır. Bu ikinci anlamda aklın neliğini araştırmak, hatta yüceltmek İngiliz geleneğinin (Bacon, Locke, Hume çizgisinin) irasıdır.

Ancak Hume'un insan-akıl-ahlaksallık arasında kurduğu ilişki de Aydınlanma döneminin en önemli ismi sayılan Kant'tan oldukça farklıdır. Hume'a göre, ahlaksallık söz konusu olduğunda, yararlılık-zararlılık ikilemi tek ölçüt olmadığından, erdemli eylem bu ikilemin ötesinde durur. Eğer akıl, ahlaksal olanı belirlemede dayanak olarak kabul edilebilseydi, hiçbir zaman yarar zarar ilişkisinin ötesine geçemeyeceğinden, bir başkasının mutluluğu da hiçbir zaman gerçekleşemeyecektir.

Buradan Hume açısından çıkan sonuç, insanın anlama yetisinin hiçbir zaman bizi, bir yanda mantık ve matematiğin bilgi verici olmayan totolojilerin ötesine götüremeyeceği gibi, öte yanda deneyci gözlemlere dayanması gereken deneysel savların ötesine de götüremeyeceğidir.

Hume bu düşüncelerinden sonra Descartes'ın yücelttiği metafiziği reddeder: "Bu ilkelere ikna olmuş bir kişi olarak kitaplığımızın başına geçtiğimizde neleri tahrip etmeliyiz? Örneğin ilahiyatla ya da skolastik metafiziği ile ilgili bir kitabı çekip aldık diyelim; şimdi soralım, *"nicelik veya sayıyla ilgili herhangi soyut bir akıl yürütme içeriyor mu? Hayır. "Olgu durumu ve varoluşla ilgili herhangi deneysel bir akıl yürütme içeriyor mu? Hayır. Öyleyse onu ateşe atalım; çünkü aldatıcı kanıtlar ve yanılısamadan başka hiçbir şey içeremez."*⁵¹

⁵⁰ A.g.e. s.401-403.

⁵¹ David Hume, **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma**, Çev: Oruç Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976, s.135

Descartesçı rasyonalizmin duyusal deneyim alanını aşan savlarını acımasızca bir kenara atan bu ünlü sonuç, deneyci felsefenin özünü de taşımaktadır; ve bu öz, yirminci yüzyılın ortalarına doğru totolojik olmayan veya deneysel olarak doğrulanabilir olmayan tüm savlan anlamsız olarak dışlayan Mantıkçı Olgucu hareketin savaş çığlığı olacaktır.

Hume'un akıl hakkındaki düşüncelerini Descartes'ın akıl anlayışıyla karşılaştırarak değerlendirdiğimizde, aklın 17. yüzyıla göre, çok daha “alçak gönüllü bir anlamda” kabul edildiğini görüyoruz. Onlara göre “akıl”, Tanrısal bir etkiyle “doğuştan ideler”in (idea innatae), deneyden önce gelen bilgilerin içerildiği ve bize bir şeylerin mutlak özünü açacak olan bir alan değildir.

“Akıl sadece belirli bir edinme formudur; onun işlevi bilgi edinmede, eylem ilkeleri edinmede ortaya çıkar ve bir edinme formu olarak onun duyular üstüne yönelmek gibi keyfi bir tasarrufu olamaz.”⁵²

Cassirer'in de vurguladığı gibi, 18. yüzyıl akılı, hakikatin keşfine, belirlenmesine ve pekiştirilmesine götüreceğ olan tümel ve asli düşünme gücü olarak kabul eder. Bu çağda akıl, 17. yüzyılda olduğu gibi bilgilerin ilkelerin, doğrulukların saklandığı bir hazine sandığı olarak değil, ancak *uygulanımı* ve *etkisi* içinde kavranılır hale gelen bir kuvvet olarak anlaşılır. Aklın ne olduğu ve akılla ne yapılabileceği, ancak *işlevlerinde* ölçülebilir. Aklın en önemli işlevi, her şeyi kendi gücüyle birbirine bağlamasında ve birbirinden çözmesinde belirir⁵³.

On sekizinci yüzyıl akılı sözğelişi Hume'un felsefesinde karşımıza çıkan akıl anlayışı, akılı hakikate sahip olan bir töz olarak değil, hakikati arayabilecek ve bulabilecek bir olanak olarak görür. Ortaçağdan gelen ve insansal olanın temel özelliği olarak inanmayı gösteren açıklama tarzı artık burada bir yana bırakılmakta; yerine bilme geçmektedir⁵⁴. Bu bilme sürecinin ürünü “önyargılar” karşısında aydınlanmış bir toplumdur. Bu nokta Descartes'ın akıl dediği şeyle Hume'un akıl dediği şey arasındaki ana ayrım noktasını oluşturur.

⁵² Cassirer, *Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi*, **Toplum Bilim Dergisi** – Aydınlanma Özel Sayısı-, 2000

⁵³ A.g.e.

⁵⁴ A.g.e.

KAYNAKÇA

Aristoteles, *Metafizik* (Çev: Prof. Dr. Ahmet Arslan), Sosyal Yayınları İstanbul 2012

Cassirer, *Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi*, Toplum Bilim Dergisi – Aydınlanma Özel Sayısı-, 2000

Cottingham, John, *Akılcılık* (Çev: Bülent Gözkan), İstanbul: Sarmal Yayınları, 1995

Çevik, Mustafa, *David Hume’da Din ve Tanrı Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD. Ankara, 2003

Descartes R. *Ahlâk Üzerine Mektuplar*, (Çev: Mehmet Karasan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1946

Descartes, R. *Meditationen über die Grundlagen der Philosophie*, Hamburg:Felix Meiner Verlag, 1959

Descartes, R. *Metafizik Düşünceler*, (Çev: Mehmet Karasan) Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1962

Descartes, R. *Metot Üzerine Konuşma*, (Çev:K. Sahir Sel), İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1984

Descartes Rene, *The Philosophical Writings of Descartes*, Translated by John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch, Cambridge University Press 1985, Cambridge London

Descartes, R. *Metafizik Düşünceler*, (Çev: Mehmet Karasan) Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996

Descartes, R. *Aklın Yönetimi İçin Kurallar*, (Çev Muntekim Ökmen), İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1999

Damasio, Antonio R. *Descartes’in Yanılgısı (duygu, akıl ve insan beyni)* (Çev: Bahar Atlamaz) Varlık/Bilim 1994

Diogenes, Laertius, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, (Çev: Candan Şentuna) YKY yayınları, İstanbul, 2010

Eco Umberto (1996). *“Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti”*. (Çev: Kemal Atakay). Can Yay. İstanbul

Gaskin, J.C.A, *Hume’s Philosophy of Religion*, LONDON 198

Hume David. *Untersuchung über die Prinzipien der Moral*, (Überstzt Carl Winckler), Hamburg: Verlag Von Felix Meiner

Hume David. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, (Çev:Oruç Aruoba), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976

Hume David. *Din Üstüne*, (Çev: Mete Tuncay), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995

Hume David. *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, (Çev: Aziz Yardımlı),İstanbul: İdea Yayınevi, 1997

Whitehead, Alfred North. *Die Funktion der Vernunft*, (Aus dem Englischen Übersetzt und Herausgegeben von Eberhard Bubser),Reclam, Ditzingen: 1995